

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Psychoanalytische visies op gevaarlijkheid

Bespreking van: Ronald Doctor (red.) (2003). *Dangerous patients. A psychodynamic approach to risk assessment and management*. Londen: Karnac Books. ISBN 1-85575-297-2, 140 pagina's, prijs: £ 17,99

Ariëtte van Reekum

Dangerous patients is de vierde uitgave in een serie over forensische psychotherapeutische thema's. In een tijd waarin de nadruk toenevend wordt gelegd op 'control' en niet op 'cure' is het een verademing een boek te lezen waarin zowel aandacht wordt besteed aan de gevaren van gekte, alsook aan de mogelijke betekenis hiervan in de interne en externe realiteit van de gevaarlijke patiënt. Het is vooral de psychoanalyse die in de vorige eeuw de beweging in gang heeft gezet van het straffen en afstraffen van delictgedrag naar een meer humane behandeling van delictgevaarlijke patiënten. In de jaren veertig werd de beweging 'van crimineel naar patiënt' in gang gezet. De Nederlandse situatie met betrekking tot de TBS-behandeling is een goed voorbeeld van deze geschetste ontwikkeling. Inmiddels hebben wij moeten constateren dat psychoanalytisch inzicht en een psychoanalytische behandeling die gericht is op het bewust maken van onderliggende (gevaarlijke) onbewuste motieven, helaas niet altijd geleid hebben tot vermindering van gevaarlijk gedrag. De optimistische kijk op behandeling die halverwege de vorige eeuw werd ingezet, is aan een herevaluatie toe. Risicotaxatie-instrumenten hebben de laatste jaren hun intrede gedaan binnen het veld van de forensische psychiatrie. En betekenisverlening heeft plaatsgemaakt voor beheersing van symptomen en van gevaarlijk gedrag. Ook binnen de forensische psychiatrie wordt toenemend de nadruk gelegd op standaardisering van diagnostiek, behandeling en risico-

management. Maar ook de euforie met betrekking tot het gebruik van risicotaxatie-instrumenten, neemt alweer wat af. Er ontstaat geleidelijk aan weer het besef dat er een brug geslagen moet worden tussen de klinische realiteit en de grote statistische getallen. En dan komt de psychoanalyse weer in beeld. Door middel van een zorgvuldige hantering van de overdracht en tegenoverdracht is de psychoanalytisch opgeleide behandelaar in staat om te komen tot een geïntegreerde risicotaxatie. Maar als geen ander is hij zich er ook van bewust dat het juist deze interpersoonlijke relatie tussen behandelaar en patiënt is die aan de verleiding van een perverse ontwikkeling blootstaat. In negen zeer gevarieerde hoofdstukken, beschrijven de auteurs, vooraanstaande Britse forensische psychoanalytici, hun visie op gevaar en gevaarlijk gedrag, waarbij gebruikgemaakt wordt van vigerende inzichten vanuit recent wetenschappelijk onderzoek, geïntegreerd met hun rijke kennis over de interpersoonlijke en intrapsychische wederwaardigheden van (de ontstaanswijze van) agressie bij de individuele patiënt. Daniel Antebi bespreekt het concept 'risicotaxatie'. Hij maakt hierbij onderscheid tussen drie niveaus: het verleden, het heden en het onbewuste, waarbij hij feitelijke (actuariële) gegevens integreert met klinische observaties van de patiënt. Antebi pleit voor een stabiele en veilige omgeving voor patiënt en clinicus. Alleen binnen een veilige context kan er voldoende ruimte zijn voor reflectie en contemplatie. 'Containment' is hierbij een sleutelbegrip. Ian Treasaden bespreekt het proces en de behandeling van delictgevaarlijke patiënten binnen een forensisch-psychiatrische afdeling (medium-care unit). Geweld is multifactorieel bepaald en kan het beste vanuit een biopsychosociale benadering begrepen worden. Behandeling van de psychiatrische stoornis alleen is onvoldoende om het gevaar voor recidive in de toekomst in te perken. Naast een adequate psychiatrische diagnostiek, heeft een psychodina-

mische formulering van delictgedrag een duidelijke meerwaarde, zowel voor het kunnen inschatten van het gevaar bij een individuele patiënt alsook omdat deze formulering aanknopingspunten biedt voor een effectieve behandeling. Er dient vooral aandacht te zijn voor de risicovolle (sadistische) tegenoverdrachtsreacties vanuit het behandelteam.

De bijdrage van Richard Lucas gaat vooral over het herkennen en hanteren van gevaar in de reguliere psychiatrie. Lucas focust hierbij op de gevaarlijkheid van de psychotische patiënt, en maakt gebruik van Bions onderscheid tussen psychotische en niet-psychotische delen van het ego. Vooral bij psychotici is containment vanuit het behandelteam van eminent belang. Chaos dient te allen tijde vermeden te worden. John Lowe geeft een psychoanalytische visie op de plaats en betekenis van het gewelddadige lichaam in de algemene gezondheidszorg. De moderne geneeskunde verafgoodt het lichaam en het lichamelijke en is daardoor steeds minder in staat mentale motieven van agressieve handelingen van patiënten te herkennen en hierop adequaat te reageren.

Carine Minne levert een zeer leeswaardige bijdrage met haar beschrijving van psychoanalytische aspecten van het hanteren van risico binnen een zeer beveiligde forensische afdeling. Ze legt hierbij vooral ook de nadruk op het traumatische aspect van het delict zelf. Zo moet de patiënt niet alleen in het reine komen met het delict, maar zeker ook met de implicaties van dit delict voor zichzelf en zijn omgeving. Mary Brownescombe Heller bespreekt aan de hand van een casus, Angie, een gewelddadige borderlinepatiënte, hoe projectieve identificatie ook als een vorm van (gestoorde) communicatie kan worden gezien en dat het herkennen van de eigen (heftige) tegenoverdracht van de therapeut van eminent belang is voor het op juiste waarde kunnen inschatten van het gevaar in de therapeutische relatie.

Iedereen die wel eens te maken heeft gehad met moeders die hun kind ombrengen, weet hoe ongelooflijk ingewikkeld en pijnlijk de behandeling van deze vrouwen is. Estela V. Welldon beschrijft vanuit haar rijke professionele achtergrond met betrekking tot dit thema hoe ook zij bij het doen van rapportages wor-

stelt met haar eigen tegenoverdrachtsgevoelens en reacties. Als psychoanalytici weten we maar al te goed dat de wond van vroege trauma's niet gerepareerd kan worden door de komst van een baby. Welldon beschrijft hoe ze als rapporteur in dit soort kwesties te werk gaat.

De laatste twee hoofdstukken, die van Ronald Doctor en Kristian Aleman gaan vooral over geweld en perversie. Hoewel de laatste twee bijdragen krachtig zijn in hun klinisch materiaal, werd een theoretische onderbouwing enigszins gemist. Onderzoek laat zien dat sommige seksuele delinquenten niet of zelfs ongunstig reageren op (psychotherapeutische) behandeling. Psychoanalytisch inzicht en het doorwerken van psychoanalytische thema's in de behandeling leidt zeker niet in alle gevallen tot het verdwijnen van gevaarlijk seksueel deviant gedrag.

Het is een uitdaging voor de psychoanalyse om haar indicaties binnen het veld van de forensische psychiatrie op realistische, betekenisvolle en wetenschappelijk onderbouwde wijze de komende tijd verder uit te werken. Deze uitgave geeft hier zeker een eerste aanzet toe en is een aanrader voor jonge en ervaren collega's binnen de forensische psychiatrie en de psychotherapie die op zoek zijn naar een meer integratieve, psychoanalytische benadering van geweld en agressie binnen verschillende behandelsettings.

A. van Reekum, psychiater, psychoanalyticus i.o., is werkzaam binnen de forensische psychiatrie en eigen praktijk.

Het raadsel Rycroft

Bespreking van: Jenny Pearson (red.) (2004). *Analyst of the imagination. The life and work of Charles Rycroft*. Londen: Karnac. ISBN 1-85575-904-7, 280 pagina's, prijs: € 25,28

Jan Cambien

Een meerderheid van de begaafde mensen maakt niet waar wat op basis van hun talenten verwacht wordt. Wellicht is Charles Rycroft hiervan het paradigmatische voorbeeld. In de jaren vijftig was Rycroft, vooral bekend door

zijn *A critical dictionary of psychoanalysis* (1968) een van de rijzende sterren aan het firmament van de British Society: alom geprezen voor zijn heldere geest, zijn creatieve bijdragen, zijn kennis van de literatuur, zijn therapeutische talenten, zijn publicaties. Hij zou ongetwijfeld een internationale beroemdheid worden, vergelijkbaar met Winnicott of Kohut, en zijn invloed op het denken van de psychoanalytische gemeenschap zou niet te overschatten zijn. Maar deze voorspellingen kwamen niet uit. In 1962 'verdween' Rycroft met stille trom. Hij trok zich terug uit het institutionele psychoanalytische leven. Van een openlijk conflict of breuk was geen sprake. Hij bleef nog tot 1978 zijn lidmaatschapsbijdrage betalen.

Rycroft vond dat Freud het primaire procesdenken en het onbewuste in het algemeen te negatief voorstelt en dat de psychoanalyse te weinig in de verf zet dat het meest sublieme en creatieve ook rechtstreeks uit deze bronnen ontstaat. Hij meende dat de psychoanalyse de waarde van 'common sense' in de therapieruimte onderschatte. Hij was het oneens met diegenen die de psychoanalyse wilden losweken van haar biologisch denken en er een hermeneutische discipline wilden van maken. Anderzijds stond hij erg open voor een aanpassing van de psychoanalytische theorie in het licht van de nieuwe communicatietheorieën van de jaren vijftig en zestig. Rycroft kwam soms gevaarlijk dicht in de buurt van een radicale afwijzing van psychoanalytische basisconcepten.

Het hier besproken boek gaat slechts met mondjesmaat in op Rycrofts theoretische bijdragen. De auteurs lijken niet te geloven dat hij ten onrechte al enkele decennia in de vergetelheid is geraakt – een lot dat hij deelt met zijn meest beroemde analysant, R.D. Laing. Voor hen lijkt een revival niet nodig, maar allen zijn wel gefascineerd door het fenomeen Rycroft. De bekende historicus en/of iconoclast Paul Roazen zoekt de verklaring in de bekrompenheid van de British Society van de jaren zestig en zeventig. Hij maakt voor zijn analyse gebruik van een concept van Rycroft, namelijk 'ablation'. Ablation is de neiging om de eigen oorspronkelijke genealogische achtergrond 'uit te vegeen' en te fantaseren dat men ofwel zichzelf heeft gemaakt tot wat men is of dat

men een tweede identiteit heeft gevonden in een nieuw milieu dat meer aansluit bij de eigen mogelijkheden. Dit psychisch mechanisme staat evenwel echte creativiteit in de weg. Volgens Roazen is het psychoanalytische milieu vergiftigd door endemische 'ablation'-fenomenen. Susan Budd schetst een meer genuanceerde dynamiek in termen van 'insiders en outsiders'. Een groep tolereert slecht dat iemand zich afzijdig houdt en daarom kreeg Rycroft niet de erkenning die hij wellicht verdiende. Anderzijds was Rycroft niet alleen een individualist, maar ook een telg van een aristocratisch geslacht, die zich niet goed thuis kon voelen in de psychoanalytische familie. De 'brutale' dogmatische continentale stijl van onder meer Klein, de bitsige 'controversial discussions' tussen freudianen en kleinianen kon de nuchtere empirische Rycroft niet verdragen. Harold Bourne, een jeugdvriend van Rycroft toen beiden behoorden tot de communistische partij, graaft dieper. Zijn verhaal is een aangrijpend verslag van een vriendschap met hoogte- en (veel) dieptepunten. Bepalend is volgens hem het overlijden van Rycrofts vader toen Charles elf was. Charles was de tweede van vier kinderen uit het tweede huwelijk. De halfbroer van Charles nam de adellijke titels en het kasteeldomein van de vader over, volgens Brits erfrecht. De tweede vrouw verhuisde met haar vier kinderen naar een koetsiershuis. Relatieve armoede was hun deel. Vandaar volgens Bourne de revolutie van Rycroft tegen elk establishment, gecombineerd met een diepe paradoxale loyaliteit ertegenover.

Hoeft het te verwonderen dat Rycroft lange tijd goed bevriend was met Masud Kahn? Ze deelden een tijd lang een appartement toen ze beiden pas gescheiden waren. Later, maar nog voor Kahn persona non grata nummer één van de British Society werd, distantieerde Rycroft zich van hem. Met de verwijzing naar de scheiding zijn we beland in de privézone van Rycroft. In dit boek getuigen ook Rycrofts tweede vrouw en zijn drie kinderen. Ze mijmeren over verdere en mogelijk nog fundamentele redenen voor de 'mislukte' carrière van Rycroft. Bij zijn tweede vrouw, Jenny Pearson, zelf psychoanalytica en redacteur van dit boek, vond Rycroft een zeker evenwicht, dat hij in zijn eerste huwelijk niet had bereikt. Ver-

schillende pogingen tot een nieuwe relatie waren na korte tijd door zijn partners verbroken. Zijn weduwe vermoedt dat hij van die partners verwachtte dat ze met hem over Goethe konden discussiëren, maar ook als een toegewijde moeder voor hem zorgden, wat het stuklopen van zowel zijn huwelijk als vele volgende relaties zou verklaren. Jenny Pearson verhult niet dat leven met hem ook voor haar zeer moeilijk is geweest. Pijnlijk zijn de getuigenissen van zijn kinderen. Ze geven hem de verantwoordelijkheid voor de scheiding van een vrouw die alle kwaliteiten had en van hem hield. Echt contact met hem was onmogelijk en hij had onvoldoende belangstelling voor zijn kinderen. Al worden er ook positieve zaken over hem gezegd, toch blijft het beeld hangen van iemand met serieuze tekortkomingen of zelfs stoornissen in zijn persoonlijkheid. Soms bekruipt de lezer het gevoel dat hij over te intieme zaken wordt ingelicht, alsof je naar een realityshow zit te kijken, die over de grens is. Rycroft, die extreem gesteld was op zijn privacy, moet zich wel in zijn graf omdraaien.

Het is duidelijk dat Rycroft grote emoties heeft opgeroepen in zijn omgeving, en dat het publiceren van deze intieme gegevens en reacties ook een poging tot verwerken is. Maar zijn casus is ook hoogst intrigerend en belangrijk materiaal voor reflectie en analyse. Daarom zou het wellicht spijtig zijn geweest indien dit boek enkel een eulogisch in memoriam was geworden. Een voorbeeld van een dergelijk idealiserend – over de doden niets dan goeds – portret kan je ook in dit boek vinden. *Outstanding within the 'impossible' profession* is de titel van de bijdrage van vriend John Padel. Ondanks alle pijnlijke dingen die we over Rycroft vernemen, vind ik dat hij zo een vriend als Padel zeker verdient. De kwetsbaarheid, de verscheurdheid, de onvolmaaktheid en zelfs het falen van Rycroft wekken sympathie. Wat hij als kind meemaakte is vreselijk. Waarschijnlijk is hij ook een goede therapeut geweest. Er moet iets melancholisch geweest zijn in deze man wat hem aantrekkelijk maakte voor vrouwen, maar niet alleen voor hen.

Het leven van Rycroft, zijn verhouding met de psychoanalyse blijft een raadsel. Hij is nochtans niet de enige psychoanalyticus die vervreemd

van de psychoanalytische verenigingen. Het komt meer voor dat psychoanalytici de psychoanalyse vaarwel zeggen en wellicht vaker op de zeer ambivalente manier van Rycroft dan als openlijke renegaat. Een meerderheid van psychoanalytici ervaart tegenstrijdige gevoelens over de verbondenheid met psychoanalytische verenigingen. Dit boek is een unieke gelegenheid om zich hierover te bezinnen.

J. Cambien, psychiater-psychoanalyticus, is werkzaam bij CGGZ Andante te Antwerpen en in privépraktijk.

Spoorzoeken

Bespreking van: Lydia Marinelli & Andreas Mayer (2003). *Dreaming by the book. Freud's The interpretation of dreams and the history of the psychoanalytic movement*. New York: Other Press. ISBN 1-59051-009-7, 256 pagina's, prijs: \$ 28,00, en van:

Detlev von Uslar (2004). *Traum und Begegnung. Das Spiel der Übertragung in der Geschichte der Beziehungen*. Würzburg: Köningshausen & Neumann. ISBN 3-8260-2884-8, 256 pagina's, prijs: € 26,00

Harry Stroeken

Dreaming by the book is een vertaling, maar als je niet toevallig het origineel kent, weet je niet van wat en zelfs niet uit welke taal. Het blijkt een vertaling te zijn van een deel van *Die Lesbarkeit der Träume* (Fischer Verlag, 2000), een bundel met verschillende bijdragen onder redactie van Marinelli en Mayer. Hun eigen bijdrage is hier vertaald en uit andere bron zijn er aangesels toegevoegd.

Marinelli en Mayer zijn geen analytici, maar respectievelijk historicus en socioloog. Wat betogen zij in hun boek? Zij onderscheiden drie fasen in de geschiedenis van *Der Traumdeutung* voor zover het de acht drukken aangaat die gedurende Freuds leven verschenen. In de eerste fase is het Freuds persoonlijke boek, dat anderen stimuleerde hun eigen dromen te analyseren en sommige artsen ertoe aanzette droomduiding in hun behandelingen te gaan

gebruiken, met name Stekel en de andere leden van de beginnende woensdagavondgroep. Met deze eerste fase corresponderen de eerste twee appendices: een pastiche/parodie door Freuds broer Alexander op *Die Traumdeutung* bij gelegenheid van een nieuwjaarsfeest, en zeven brieven van Bleuler aan Freud uit 1905/6, vragend om hulp bij de duiding van zijn eigen dromen. In de psychiatrische kliniek van Zürich Burghölzli, waar Bleuler directeur was, leidde de psychoanalyse tot veel activiteit: de staf analyseerde elkaars dromen en vooral Jung experimenteerde met zijn associatietest. De reactiesnelheid op stimuluswoorden werd opgemeten en kon de complexen in kaart brengen. Bleulers zeven brieven dateren van voordat Jung contact zocht met Freud en zij een correspondentie begonnen.

De tweede druk van de *Traumdeutung* kwam eind 1908 uit en het jaar erop verscheen het *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen*. Dat luidde de tweede fase in: na het 'personal and provisional stadium' kwam de periode van de 'journal science'. In de nieuwe uitgave van de *Traumdeutung* werden tussen vierkante haken allerlei toevoegingen geplaatst van collega's. Op een gegeven moment zouden die toevoegingen gebundeld in een aparte band 185 pagina's beslaan. Er werden onderzoeken gedaan om de droomsymboliek te bevestigen vanuit belletrie, mythen, folklore, godsdienstgeschiedenis en hallucinaties. Er kwam zelfs een officieel 'comité voor de collectieve studie van droomsymbolisme en neuroses' met drie vestigingsplaatsen: Wenen, Berlijn en Zürich. Discussies in de verschillende psychoanalytische kringen leidden tot aanvullingen in het boek. Was de inhoud van dromen altijd seksueel, zoals je zou denken op grond van Stekels bijdragen? Een collega is 'verbaasd te ontdekken dat er ook niet-seksuele dromen bestaan' (p. 95). De discussies en meningsverschillen met Zürich vinden hun weerslag, evenals de bijdragen van Silberer. Met deze tweede fase corresponderen weer appendices: een drietal brieven van en aan Maeder, tot 1914 een Zwitserse compagnon van de psychoanalyse, over de functie van de droom. Ten slotte de twee stukken van Rank over 'Droom en Dichtung' en 'Droom en mythe', die waren opgeno-

men in de verschillende drukken van *Die Traumdeutung* tussen 1914 tot 1930. *Dichtung* wordt hier vertaald met *Poetry*, wat onjuist is. De Nederlandse vertalers van Freuds 'Der Dichter und das phantasieren' (1908) spreken van 'schrijvers', Engelse van 'creative writers' wat beide veel juist is, want het gaat hoofdzakelijk om romanschrijvers. Ten slotte kwam de derde fase, waarin werd teruggekeerd naar één auteur en waarin *Die Traumdeutung* een afgesloten, historisch boek werd, waarvan vele vertalingen verschenen. De bijdragen van Rank werden eruitgehaald, de meeste toevoegingen bleven in het boek. Bij gelegenheid van de honderdste verjaardag verscheen er een getrouwe herdruk van de oorspronkelijke uitgave en dan zie je hoe dun het oorspronkelijke werk was in vergelijking met wat wij *De droomduiding* noemen. In de Nederlandse vertaling bij Boom zijn de verschillende toevoegingen aangegeven zodat de ontwikkeling van het boek te volgen is. Afsluitend zou ik zeggen: dit boek van Marinelli en Mayer is niet psychoanalytisch, maar heeft betrekking op de geschiedenis van het boek van Freud. De appendices vormen interessant materiaal. De schrijvers laten overtuigend zien dat *Die Traumdeutung* gedurende een bepaalde tijd het centrale geschrift was van de psychoanalytische beweging.

Traum und begegnung van Detlev von UsLAR is geheel anders van aard. Von UsLAR – bij de publicatie van dit boek achtenzeventig jaar oud – was hoogleraar psychologie en de wijsgerige grondslagen daarvan in Zürich en blijkbaar heeft hij zijn hele leven zijn dromen genoteerd. In dit boek bespreekt hij 476 van die dromen en in een tweede hoofdstuk haalt hij themata daaruit: zand, hollen, vuur, water, (wentel)trap, slot, schaduw, nevel, barok, vliegtuig, paard, sandalen, barrevoets. Bij een eerder – door mij niet gelezen – boek van dezelfde uitgever, *Tagebuch des Unbewussten. Abenteuer im Reich der Träume* uit 2003, heeft Von UsLAR een cd-rom gevoegd met 6100 eigen dromen. Geen detail uit het leven van de schrijver zal de lezer ontgaan. Voor de liefhebber, ik vond het een moeilijk te nemen berg materiaal.

Prof. dr. H.P.J. Stroeken is psychoanalyticus te Utrecht, emeritus hoogleraar te Leiden.

Seksualiteit als go-between tussen hechtingstheorie en psychoanalyse

Bespreking van: Kate White (red.) (2005). *Attachment and Sexuality in Clinical Practice. The John Bowlby Memorial Conference Monograph 2004*. Londen: Karnac. ISBN 1-85575-392-8, 97 pagina's, prijs: £ 9,99

Jaap Ubbels

Attachment and Sexuality in Clinical Practice bevat de lezingen en de coreferaten die gehouden zijn ter gelegenheid van de elfde John Bowlby Memorial Conferentie. Uit de bijlage blijkt dat deze conferenties georganiseerd worden door het Centre for Attachment-based Psychoanalytic Psychotherapy (CAPP). De op-hechting-gebaseerde-psychotherapie is binnen de 'relationele traditie van de psychoanalyse' tot ontwikkeling gekomen en probeert psychoanalytische inzichten te integreren met de snel groeiende kennis op het vlak van de hechting. In voorafgaande jaren werden de hoofdlezingen gegeven door illustere wetenschappers als Mary Ainsworth, Mary Main, Stephen Mitchell, Daniel Stern, Beatrice Beebe, Peter Fonagy en Michael Rutter. De keuze van de sprekers in 2003 en 2004 is een weerspiegeling van een beweging binnen de gehechtheidstheorie om meer aandacht te geven aan de lichamelijke, fysiologische basis van hechting en affectregulatie. In de hoofdlesing van 2003 stelde Susie Orbach (2004), naar analogie van Winnicott's beroemde uitspraak, dat het lichaam alleen bestaat in relatie tot een ander lichaam. In samenhang hiermee probeert men ook meer te begrijpen van het verband tussen hechting en seksualiteit.

Ook binnen de psychoanalyse bestaat er een grote behoefte aan vernieuwende ideeën over seksualiteit en seksuele ontwikkeling. In de beginjaren van de psychoanalyse was seksualiteit overal aanwezig, maar het lineaire denken over een 'normale' seksuele rijping leidde al spoedig tot een opmerkelijke verstarring (Ubbels 2005). Mitchell (1988) opperde als eerste dat seksualiteit ons confronteert met lichamelijke verlangens die in vroege hechtingsrelaties fysiologisch verankerd zijn. Juist daarom

kan seksualiteit gemakkelijk de arena worden waarbinnen de fundamentele conflicten van een relatie worden uitgevochten.

De hoofdlesing in 2004 werd verzorgd door Jody Messler Davies onder de titel *Tijden dat wij zieden van woede en tijden dat wij hunkeren*. Zij is mederedacteur van *Psychoanalytic Dialogues* en heeft zich verdiept in de latere gevolgen van seksueel misbruik (Davies & Frawley 2004). Zij benadrukt dat de 'onschuldige seksualiteit' (Slavin e.a. 2004), gemakkelijk gecorrumpereerd wordt door min of meer perverse machtsverhoudingen. In haar denken hierover baseert zij zich op Fairbairn (1952) die beschreef hoe bij herhaalde teleurstellingen, verwaarlozing of misbruik zowel de opwindende, overprikkelende relatie als de onbevredigende relatie met de ouders geïnternaliseerd wordt. Een afgeplijst, geïnternaliseerd 'opwindend object' blijft op een kwellende wijze de hoop voeden dat er binnen een slechte objectrelatie toch bevrediging verkregen kan worden.

Daarentegen vormt zich in een normale ontwikkeling vanuit de cyclische afwisseling van opwinding en ontspanning, geleidelijk een verinnerlijkte 'erotische' relatie met een object dat sensueel plezier geeft, erotische tederheid en intimiteit.

Voor wederzijds seksueel plezier moet men kunnen beschikken over een complexe choreografie van fysiologische en emotionele regulatie. De infantiele seksualiteit is inherent traumatisch omdat het vermogen om volgens deze choreografie te 'dansen', nog niet is uitgerijpt: er staan een kleuter te weinig cognitieve schema's ter beschikking en de relatie tussen beelden van zichzelf en anderen is te weinig geëvolueerd, om seksuele opwinding op een betekenisvolle manier te kunnen ontcijferen.

In onze westerse cultuur worden kinderen ook niet erg geholpen bij het omgaan met hun erotische en seksuele opwinding omdat voor deze affecten en emoties geen vanzelfsprekende plaats is binnen de gehechtheidsrelatie met de ouders. In meerdere bijdragen wordt daarom benadrukt hoe belangrijk het is om open te staan voor de erotische gevoelens die in een behandeling ontstaan. Er dient voor gewaakt te worden dat dit gebied van de intersubjectiviteit uit angst voortijdig afgesloten wordt.

Davies zet vervolgens de kraan van het postmodernisme wijd open: wij dragen allemaal verschillende seksuele 'zelden' in ons, stukjes uit verschillende ontwikkelingsperiodes die georganiseerd zijn rondom verschillende cognitieve structuren en vervlochten met lichamen die ontbotten en geleidelijk weer aftakelen, dat alles in relatie tot wisselende anderen.

Davies illustreert dit met vignettes uit de psychoanalytische behandeling van de vijfenzeventigjarige Rose. Toen zij tien jaar na de dood van haar echtgenoot opnieuw seksueel actief werd, kreeg seksualiteit een totaal andere intersubjectieve betekenis voor haar. Voor het eerst in haar leven masturbeerde zij, was zij orgastisch en toen de bijna tachtigjarige Rose haar vroege verlangens kon gaan voelen, overwoog zij om alsnog lesbisch te worden.

Het is belangrijk dat het potentieel aan seksualiteit bij oudere mensen beter onderkend en verdragen wordt. Toch doen deze vignettes mij wat hysterisch aan en roepen zij de vraag op naar de wezenlijke betekenis van de intersubjectiviteit van de erotiek binnen een objectrelatie die ook aan zo veel andere existentiële tussenmenselijke behoeften als veiligheid, zekerheid en sociale interactie tegemoet komt. Wanneer wordt de aandacht voor seksualiteit overdreven, hoe verwordt erotiek tot erotisering (als afweer) en hysterie? Maar wellicht kan ik deze gedachten beter van mij afzetten. In een coreferaat worden wij eraan herinnerd dat Rose opgroeide in een tijd dat in het Maudsley Hospital in Londen vrouwen die masturbeerden of een buitenechtelijke verhouding hadden als nymfomaan gediagnosticeerd en met clitoridectomie behandeld werden.

Ondanks de postmodernistische toon, die soms wat gedateerd aandoet, is dit wel degelijk een interessant boekje omdat het een introductie biedt tot nieuwe denkwijzen over seksuele ontwikkeling en de gevolgen van seksueel misbruik, zoals die binnen het kader van de gehechtheidstheorie ontwikkeld worden.

Literatuur

Davies, J.M. & Frawley, M.G. (1994). *Treating the adult survivor of childhood sexual abuse: a psychoanalytic perspective*. New York: Basic Books.

Fairbairn, W.R.D. (1952). Object-relationships and dynamic structure. In W.R.D. Fairbairn (red.), *Psychoanalytic Studies of the Personality* (p. 137-151). Londen: Routledge.

Mitchell, S.A. (1988). Sex without a drive (theory). In: S.A. Mitchell (red.), *Relational concepts in psychoanalysis* (p. 99-122). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Orbach, S. (2004). The body in clinical practice. Part One: There is no such thing as a body. In: K. White (red.), *Touch, attachment and the body* (p. 17-34). Londen: Karnac.

Slavin, J.H., Oxenhandler, N., Seligman, S., Stein, R., Davies, J.M. (2004). Roundtable, Dialogues on sexuality in development and treatment. *Studies in Gender and Sexuality*, 5, 371-418.

Ubbels, J. (2005). Freuds seksualiteit en de onze. In: W. Heuves & J. Dirckx (red.). *Het nieuwe taboe* (p. 11-18). Amsterdam: Boom.

J. Ubbels is kinderpsychiater en -psychoanalyticus, opleider bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse. Hij is verbonden aan de kinder-, jeugd- en volwassenenafdeling van het Nederlands Psychoanalytisch Instituut te Amsterdam en zelfstandig gevestigd te Duiwendrecht en Leiden.

Een hulde aan Segal

Bespreking van: David Bell (red.) (1997). *Reason and passion. A celebration of the work of Hanna Segal*. The Tavistock Clinic Series. Londen: Karnac. ISBN 1-85575-969-1, 178 pagina's, prijs: € 28,67

Marc Hebbrecht

In 1998 kreeg Hanna Segal *Reason and passion* aangeboden ter gelegenheid van haar tachtigste verjaardag. Op het moment dat ik deze recensie schrijf is Segal nog steeds in leven en actief. Niet lang geleden kwam ze naar Vlaanderen om ons te laten delen in haar talent als supervisor. Het zal dan ook niet zo moeilijk zijn om een ontvankelijk lezerspubliek te vinden voor de herdruk, waarin tijdgenoten schrijven hoe ze door Segals ideeën beïnvloed zijn.

Segal is geboren in een Poolse uitgeversfamilie. Door de frequente verhuizingen van het gezin (Lodz, Genève, Warschau, Parijs, Edinburgh, Londen) onderging ze diverse culturele invloeden. Toen ze als tiener de werken van Freud gelezen had, wilde ze psychoanalytica worden. In Edinburgh zocht ze contact met Fairbairn, die haar aanraadde zowel het werk van Anna Freud als van Melanie Klein te lezen en een keuze te maken. Zonder veel aarzeling meldde ze zich bij Klein aan voor een psychoanalyse. Ze begon de psychoanalytische opleiding, kreeg supervisie van Heimann en Rivière, werd analytica op haar zevenentwintigste en leeranalytica toen ze tweeëndertig was. Segal is bekend van haar inleiding op het werk van Klein. De eigen inbreng van Segal betreft onder andere de relatie tussen creativiteit en de depressieve positie: esthetische diepgang hangt af van het vermogen van de kunstenaar om psychische pijn te verdragen, gevoelens die nauw verbonden zijn met het zich bewust zijn van de schade, toegebracht aan het goede object. De artistieke creatie heeft een herstellende functie. Segal behoudt de klassieke psychoanalytische techniek in de analyse van schizofrene patiënten en verzet zich tegen de neiging om parameters in te voeren. Indien men de negatieve overdracht niet interpreteert en de afweer ondersteunt, versterkt men volgens haar de splitsing en wordt vijandigheid vooral in de buitenwereld uitgeleefd. *Notes on symbol formation* uit 1957 is wellicht haar belangrijkste paper. Hierin bespreekt ze het verschil tussen symbolisch en concreet denken, de relatie tussen de symbolische functie en de depressieve positie en de rol van projectieve identificatie in de symboolvorming. In dit artikel introduceert ze de notie van 'symbolic equation'. In haar latere werk is ze van oordeel dat het welslagen van een therapie in geen geval op een correctieve ervaring berust. De analyticus dient te verdragen tot slecht object gemaakt te worden zonder weg te zinken in fatalisme, vijandig te reageren of de therapeutische inspanningen op te drijven. De curatieve factor heeft niet met de analyticus te maken, wel met het in beeld brengen van ontwikkelingscapaciteiten in de patiënt. In de laatste fasen van haar oeuvre is de groeiende invloed

van de 'container-contained' theorie van Bion merkbaar. Ten slotte is haar bijdrage voor de droomtheorie niet onbelangrijk (communicatieve en evacuatieve dromen; de relatie tussen droom en 'enactment'). Segal heeft Freuds theorie van de doodsdrijf klinisch bruikbaar gemaakt. De doodsdrijf manifesteert zich volgens haar als een haat tegen het leven en het levende (analoog met hoe externe realiteit tot stand komt) én als een idealisering van rust en passiviteit. Het is niet verwonderlijk dat ze in haar privé-tijd zo actief was in de vredesbeweging en de strijd tegen atoomwapens ('Silence is the real crime')!

Na Bells inleiding volgen gevalsbeschrijvingen. Sohn wil begrijpen waarom een onschuldig persoon fysiek wordt aangevallen in de metro. Wat gaat er om in de psyche van een psychotische crimineel? Het blijkt dat een dergelijk persoon absoluut geen depressief gevoel verdraagt. Er leeft een boosheid die samenhangt met het verlies van een toestand waarin men zich redelijk gelukkig voelt, een gevoel dat afgereageerd wordt op een onbekende die er gelukkig uitziet. Na de aanslag wordt een gevoel van opluchting ervaren, alsof iets is rechtgezet (een manisch mechanisme). Anderson denkt verder in dezelfde lijn: sommige patiënten worden gewelddadig ('putting the boot in') wanneer ze bruusk geconfronteerd worden met depressieve gevoelens. Hij verwijst naar het onderscheid van Segal tussen depressieve pijn met een achtervolgend karakter en depressieve pijn die als verdriet, spijt en gemis wordt beleefd. Dit verbindt hij met het inzicht van Rosenfeld waarbij een destructief zelf dat zich vereenzelvigd met een almachtig object, als het ware het libidinale en behoeftige zelf gijzelt (door afwisselend te verleiden en te tiranniseren) en het belet een afhankelijke, creatieve maar soms pijnlijke relatie aan te gaan met een goed object (bijvoorbeeld de analyticus). Riesenbergh-Malcolm beschrijft een dwangmatige patiënt die via boetedoening elke progressie in de analyse blokkeert. In plaats van de schade aan de eigen interne objecten onder ogen te zien, verantwoordelijkheid hiervoor te nemen en zich hulpeloos te voelen, gebruikt hij de analytische situatie als een plaats van zelfbestrafing. Dikwijls gaat men

met zo'n analyse te lang door omdat men zich gegijzeld voelt door een patiënt die (subtiel) met suïcide of psychotische desintegratie dreigt. Schafer werkt het concept 'geblokkeerde introjectie' van Segal verder uit maar preferert de term 'geblokkeerde incorporatie', waarmee verwezen wordt naar het (symbolisch) opeenpersen van de lippen (of iets equivalents) tegen een object dat van buiten komt. Dit concept is klinisch waardevol. O'Shaughnessy beschrijft hoe de analytische situatie tot een enclave kan verworden, een vluchtplaats waar men zich alleen geliefd en begrepen voelt maar die los van het werkelijke leven staat. Ook de wens naar een enclave dient geanalyseerd te worden. Anderen doen als het ware uitstapjes naar hun (of met hun) analyticus, maar komen niet tot een analytisch proces. Joseph beëindigt het boek en toont aan hoe seksualisatie als weerstand dient tegen inzicht, contact met de waarheid en een reële band met het object. In dit boek zijn analytici van goede kleiniaanse huize aan het woord. Niet de eersten de besten – allen auteurs die wetenschappelijk actief zijn en ook op internationale congressen regelmatig schitteren. Het boek is belangrijk voor het beter leren begrijpen van negatieve therapeutische reacties en vooral voor het volhouden van psychoanalytische werkzaamheid met diepgestoorde psychiatrische patiënten.

M. Hebbrecht is psychiater, psychotherapeut en psychoanalyticus.

Masud Khan: *Icarus of Lucifer?*

Bespreking van: Roger Willoughby (2005). *Masud Khan – the myth and the reality*. Londen: Free Association Books. ISBN: 1-85343-724-7, 320 pagina's, prijs: £ 25

Jos De Vogelaar

Masud Khan – the myth and the reality is de uitbreiding van Roger Willoughby's doctoraatsthesis, die meer dan tien jaar in beslag nam. Het betreft een wetenschappelijke biografie, gebaseerd op onder andere brieven, interviews, archiefmateriaal, met een uitgebreide literatuurlijst en bron-

vermeldingen; ze is vergelijkbaar met de Kleinbiografie door Phyllis Grosskurth. Willoughby heeft filosofie, psychologie en psychoanalyse gestudeerd, en is psycholoog en Visiting Fellow bij het centrum voor psychoanalytische studies aan de universiteit van Essex. De publicatie in 2005 situeert zich ná het boek door Judy Cooper, een voormalig analysante, tevens psychoanalytisch psychotherapeute (1993) en de geruchtmakende lezersbrief in de *London Review of Books* door Wynne Godley, analysant van 1959 tot 1966.

Het voorwoord door Pearl King is origineel, leerrijk, ongewoon én moedig: King begon haar psychoanalytische opleiding in 1946 (de eerste generatie ná het 'gentlemen's agreement') samen met Khan, en zetelde later in verschillende ad-hoc- en bestuurscommissies van de International Psychoanalytical Association (1965: het Gitelsonincident) en de British Psychoanalytical Society, die Khans gedrag en verdere lidmaatschap (1988) dienden te beoordelen.

Het onderwerp van deze biografie is dus niet een van de vernieuwende psychoanalytische coryfeeën, maar – zoals Jean-Bertrand Pontalis, een van Khans goede vrienden, het op het frontblad uitdrukt – 'Masud Khans bijzonder raadselachtige en verontrustende persoonlijkheid' (mijn vertaling), die de psychoanalytische beweging door elkaar schudde.

Door de minutieuze biografische gegevens krijgt men een gedetailleerde, maar ook nogal versplinterde kijk op Khans oeuvre; dit wordt samenhangender beschreven door Judy Cooper (1993). Willoughby's boek is een biografie, geen psychoanalytische tekst. De biografische benadering maakt het echter wel mogelijk de splitsing in Khans persoonlijkheid beter te begrijpen. Het verband tussen Khans psychopathologie en zijn vroegkinderlijke ervaringen wordt duidelijk, evenals de onjuiste behandeling door Winnicott, wat uiteraard vergemakkelijkt wordt door het historische perspectief.

In bepaalde segmenten van de psychoanalytische beweging stond Khan aanvankelijk in hoog aanzien: een Brits onderdaan uit de Punjab, intelligent, zeer belesen, welbespraakt, een vlotte pen, productief, meertalig, gecultiveerd, verkerend in artistieke kringen, charmant; maar ook een 'mythopietische' (dixit Willoughby) narcist.

Khan zou zich, door zijn editoriale kwaliteiten, van meet af aan profileren als Winnicotts secondant, en fungeerde gedurende meer dan vijftig jaar in analoge functies binnen de British Psychoanalytical Society en de International Psychoanalytical Association, alsook als buitenlands redacteur van de *Nouvelle Revue de Psychanalyse*. Hij publiceerde meer dan zestig artikelen en meerdere boeken, alsmede vele boekrecensies.

Anderzijds maakte Khan zich door zijn toenemend destructieve gedrag steeds meer onmogelijk: hij kon arrogant zijn, grof, ongevoelig en normloos. Toch hield hij tot het einde toe vrienden: onder anderen de Stollers, Smirnof, Rycroft, Cartier-Bresson. En sommige analysanten bleven hem achten vanwege zijn goede analytische werk, onder wie zeker Christopher Bollas en Judy Cooper, terwijl hij bijvoorbeeld Wynne Godley reeds vanaf de eerste sessie van diens analyse in 1959 niet gewoon hoffelijk, menselijk kon bejegenen, laat staan een correcte analytische relatie met hem kon onderhouden. Achteraf gezien lijkt de ontwikkeling van Khans narcistische pathologie, begeleid door alcoholisme en toenemend grensoverschrijdend gedrag ten opzichte van het psychoanalytisch kader, een aanvang te nemen in de late jaren vijftig, om gedurende de jaren zeventig, na het overlijden van Winnicott én van Khans moeder in 1971, verder te ontaarden in seksuele relaties met analysanten.

In 1976 werd Khan zijn status als leeranalyticus ontnomen, en, vlak voor zijn dood in 1989, uiteindelijk ook het lidmaatschap van de British Psychoanalytical Society, vanwege zijn zeer antisemitische boek *When Spring Comes* (na het overlijden van Anna Freud in 1982, van wie Khan altijd afhankelijk was geweest). Vanaf 1976 werd hij steeds minder actief, door de aantasting van zijn stembanden ten gevolge van kanker, door depressie, alcoholisme en zijn narcistische pathologie; maar hij bleef bij vlagen verder schrijven.

Deze biografie is lezenswaardig voor wie meer wil weten over de figuur en de betekenis van Masud Khan in het tijdsgewricht van de toenmalige, gespleten psychoanalytische beweging. Zijn persoonlijke bijdrage tot de psychoanalyse is beperkt. Het belang én de noodzaak

van het kader, de verschillende componenten van de psychoanalytische opleiding, de geschiedenis en het functioneren als organisatie van psychoanalytische verenigingen, de (noodzaak tot) ontwikkeling van paradigma's uit de 'schaduw'¹ van de belangrijkste psychoanalytische protagonisten, het veel meer dan louter historische én bewuste belang van personen en hun relaties, zijn boeiende neven-thema's. Ik heb dus telkens met plezier verder gelezen in deze biografie en er tussendoor graag over nagedacht. Wat ik wel miste was een lijst met chronologisch belangrijke jaartallen en andere ankerpunten.

Voor wie verder geïnteresseerd is in de persoon van Masud Khan, en zijn theoretisch en klinisch belang, verdient een complementaire lezing van Judy Coopers zeer lezenswaardige *Speak of me as I am* zeker aanbeveling: Khan wordt hier niet afstandelijk-biografisch, maar met warmte en accuratesse gesitueerd als mens en in de ontwikkeling van de psychoanalyse; door een ex-analysante die zich dankbaar blijft voelen.

Noot

1. Onder het jungiaanse begrip 'schaduw' wordt in dit verband verstaan: datgene wat vanuit de onbewuste eigenheid een persoon, en bijvoorbeeld zijn creaties, bepaalt, persoonlijke kleur geeft. In dit geval de persoonlijke bijdrage tot de psychoanalyse: waarom legden belangrijke psychoanalytische protagonisten precies die, en geen andere accenten in hun werk?

Literatuur

Cooper, J. (1993). *Speak of me as I am: the life and work of Masud Khan*. Londen: Karnac Books.

Godley, W. (2001). *Saving Masud Khan*. *London Review of Books*, 23, 21 februari.

Grosskurth, Ph. (1986). *Melanie Klein, her world and her work*. New York: Alfred A. Knopf.

J. De Vogelaer is vrijgevestigd psychiater-psychotherapeut te Leuven, kandidaat-psychoanalyticus bij de Belgische School voor Jungiaanse Psychoanalyse, aspirant-lid bij de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie.

Verandering en ontwikkeling: inzichten uit de ontwikkelingspsychologie van Winnicott voor organisaties

Bespreking van: Gilles Amado & Leopold Vansina (red.) (2005). *The transitional approach in action*. Londen: Karnac. ISBN 1-85575-912-8, 285 pagina's, prijs: € 37,75

Silvia Prins

The transitional approach in action is het tweede boek¹ rond de transitionele benadering van verandering dat vooral concrete voorbeelden geeft van transitionele praktijken in organisaties. Het wil een tegenwicht bieden aan de gangbare literatuur rond organisatieverandering, die vooral gericht is op prestatie, efficiëntie en productiviteit. De transitionele benadering kijkt niet alleen naar 'positieve' aspecten (groei, hoop, actie), maar biedt ook een verhelderende kijk op de 'negatieve' kanten van veranderingsprocessen (regressief gedrag, angst). Deze aanpak is gebaseerd op het werk van Donald Winnicott, dat later door Harold Bridger en Gilles Amado werd aangepast voor ontwikkelingsprocessen in organisatiecontexten. Een veranderingsproces wordt 'transitioeneel' genoemd wanneer er voldoende veiligheid, tijd en ruimte is om de emotionele consequenties van verandering door te werken. Mensen krijgen dan de gelegenheid om het oude los te laten en nieuwe manieren van zijn en werken te exploreren of te ontwikkelen. Het doel is het innerlijke van de betrokkenen af te stemmen op de nieuwe uiterlijke realiteit. Basiswaarden zijn het verhogen van het democratisch gehalte van organisaties en het respect voor de subjectieve ervaringen van mensen tijdens veranderingsprocessen. De auteurs beschrijven transitionele veranderingsprocessen in vier domeinen: therapeutische gemeenschappen, werkconferenties voor professionele ontwikkeling, organisatieadvies en de zelfstudie van systemen in actie. De contexten zijn divers. Marie-Jeanne Vansina-Cobbaert vertelt bijvoorbeeld het verhaal van het zoekproces, de aanpassingen en de ontwikkelingen van een therapeutische gemeenschap in Kortenberg. Een andere auteur beschrijft de

ontwikkeling van een leiderschapstraining voor artsen in een ziekenhuis, waar zij leren over de psychologische, sociale en organisationele aspecten van hun rol als pediater-oncoloog. Een derde voorbeeld is een bijdrage rond het ontwikkelen van een 'intermediaire ruimte' als moderne overgangsrite, waarbinnen immigranten betekenis kunnen geven aan de ervaringen tijdens hun integratieproces. Een zeer sprekende case is het verslag van een actieonderzoek in een Burundees ziekenhuis. Een Frans-Burundees team probeerde de obstakels en kritische voorwaarden in kaart te brengen om een preventiebeleid rond besmettelijke ziekten (aids, hepatitis), aangepast aan de Afrikaanse context, te ontwikkelen. Ze betrokken de actoren van het ziekenhuis nauw bij de interventie: artsen, verpleegkundigen, sanitair personeel, en familieleden van de patiënten. Toen de consultants weerstand ondervonden, pasten ze hun aanpak aan. Ze verschoven het zwaartepunt van diagnose van de situatie naar het ontwikkelen van een kader en een aanpak waar stafleden konden beginnen om collectief te reflecteren op hun dagelijkse praktijken. De consultants wilden een manier vinden om de defensieve praktijken ter discussie te stellen. Deze praktijken klinken ons onwaarschijnlijk in de oren. Zo legt een verpleegster uit waarom ze geen aidstest wil ondergaan. 'Als ik HIV heb, hoe kan mijn echtgenoot dan geloven dat ik het heb opgelopen door mijn werk in het ziekenhuis? Er zal altijd twijfel en achterdocht tussen ons zijn.' Een ander beweert immuun te zijn na zo veel jaren van blootstelling aan het virus. De consultants kozen voor een originele aanpak. Ze lieten de stafleden van het ziekenhuis zelf foto's en video-opnames maken van hun dagelijks werk. Dit leverde andere informatie op dan abstracte reflectie op banale praktijken of observaties door buitenstaanders. Visualisatie van praktijken en interacties gaf een beeld van de beperkingen, de tekortkomingen, maar ook van de vindingrijkheid en creatieve oplossingen om de risico's te verminderen met de beperkte middelen die voor handen waren. Rond deze beelden ontstond een gesprek tussen verschillende stafleden van het ziekenhuis over de effectiviteit en haalbaarheid van de uitgebeelde praktijken. Het was niet de bedoeling

om te oordelen, maar om te begrijpen en nieuwe praktijken uit te vinden. Deze beelden werken als transitionele objecten die de mensen in staat stelden om over levensbedreigende thema's te praten. Ze maakten het mogelijk om een intermediaire ruimte te scheppen waar creatieve oplossingen tot stand konden komen. Dit boek is interessant voor wie een beter begrip wil krijgen van de complexe relatie tussen psychische processen en de realiteit van het organisatieleven. Het biedt concrete voorbeelden en aanknopingspunten voor het scheppen van voorwaarden om mensen nauwer te betrekken bij veranderingsprocessen. Het is dan ook een welkome aanvulling op de courante literatuur rond organisatieverandering.

Noot

1. Deel 1 is: Amado, G. & Ambrose, A. (red.) (2001). *The transitional approach to change*. Londen: Karnac.

S. Prins is klinisch psycholoog en sociaal-antropoloog, werkzaam als onderzoeker bij het Centrum voor Organisatie- en Personeelspsychologie in Leuven; zij doet onderzoek naar dynamieken in interorganisationele samenwerkingsverbanden vanuit het systeem-psychodynamisch perspectief.

André Green als tovenaarsleerling

Bespreking van: André Green (2005). *Key ideas for a contemporary psychoanalysis. Misrecognition and recognition of the unconscious*. Londen: Routledge. ISBN 1-58391-839-6, XIX + 321 pagina's, prijs £ 19,99

Jos de Kroon

In de serie *The New Library of Psychoanalysis* die wordt geredigeerd door Dana Birksted-Breen is *Key ideas for a contemporary psychoanalysis* een van de nieuwste aanwinsten. Met deze serie wil men een brug slaan tussen de psychoanalyse en andere disciplines zoals de sociale wetenschappen, geneeskunde, filosofie, geschiedenis, linguïstiek en de kunsten. Bovendien wil de uitgever teksten uit andere Europese landen dan Engeland toe-

gankelijk maken voor Engelse en Amerikaanse psychoanalytici. De redactie werkt sinds 1987 samen met het Institute of Psychoanalysis te Londen, dat samen met de British Psychoanalytic Society een kliniek heeft, wetenschappelijke evenementen organiseert en de *International Journal of Psychoanalysis* uitgeeft. Het Institute verzorgt de enige opleiding voor aankomende psychoanalytici in het Verenigd Koninkrijk die leidt tot een lidmaatschap van de IPA. Deze antecessanten laten zien dat het Institute voornamelijk georiënteerd is op de objectrelatietheorie.

André Green sluit goed aan bij deze traditie en tegelijkertijd is hij uitstekend op de hoogte van de psychoanalytische situatie in Frankrijk. Hij is lid van de Société Psychanalytique de Paris die is aangesloten bij de IPA. Daarnaast is hij erelid van de British Psychoanalytic Society. Zoals iedere Franse analyticus is André Green getekend door zijn positie ten opzichte van Jacques Lacan. Gedurende tien jaar maakte hij deel uit van de groep rond Lacan, totdat deze laatste Green verweet dat hij in een lezing niet werd vernoemd terwijl hij toch enkele van de ideeën van zijn meester daarin had geventileerd. Lacan nam hem dat 'plagiaat' zeer kwalijk. Sindsdien heeft zich bij Green een haat tegen Lacan geïnstalleerd die hij in interviews en artikelen nauwelijks kan bedwingen. Ook in het hier besproken boek zijn af en toe tekenen van deze afkeer van zijn voormalige meester te bespeuren.

Waar gaat dit boek over? Volgens de auteur zelf zal dit zijn laatste boek zijn en draagt het de kenmerken van een testament in zich. De thema's strekken zich uit van een historische schets van de psychoanalyse na de Tweede Wereldoorlog tot enkele filosofische beschouwingen in relatie tot de psychoanalyse. Het eerste deel gaat over de praktijk, met onderwerpen als de setting, het proces en de (tegen)overdracht. Deze tekst bevat weinig opzienbarends, behalve dat Green bij herhaling een lacaniaans thema bespeelt, zoals het 'sujet supposé savoir' (het subject dat verondersteld wordt te weten) in de overdracht en 'l'inconscient est structuré comme un langage' (het onbewuste is gestructureerd als een taal), waarbij hij zich afzet tegen zijn gewezen meester om vervolgens een nauwelijks afwijkend standpunt in te nemen, dat hij met veel aplomb

etaleert als een origineel idee dat aan zijn eigen geest is ontsproten. Herhaalde malen laat Green zien dat hij een aanzet geeft tot een kritische houding ten opzichte van de ideeën van Lacan, maar niet in staat blijkt zich van diens denken los te maken. Af en toe lijkt het erop dat hij dit mechanisme bij zichzelf onderkent en verleent hij Lacan wat krediet met genereuze opmerkingen aan diens adres. Het tweede deel is verreweg het interessantste van de drie delen. Het behandelt de thema's subjectiviteit en objectiviteit, ruimte en tijd, 'thirdness', taal en spreken tijdens de kuur, het negatieve in de psychoanalyse en (h)erkenning van het onbewuste. Vooral met de uitwerking van ruimte/tijd en het negatieve in de psychoanalyse heeft André Green enige bekendheid verworven, ook in Nederland, lijkt het. Wanneer het gaat over het subject staat de auteur kritisch ten opzichte van zowel de egopsychologie als de objectrelatietheorie. De egopsychologie zou volgens hem te veel nadruk leggen op één aspect van Freuds structurele model waarbij de beheersing van driften een te belangrijke rol wordt toegedicht ten koste van de onbewuste mechanismen. Anderzijds heeft de objectrelatietheorie te weinig oog voor de instantie die zich tot de objecten verhoudt. Wie of wat neemt de objecten waar en verwerkt hun kwaliteiten in psychische zin? Er zou sprake zijn van objectrelaties zonder subject. Om deze ongerijmdheden te overwinnen komt Green tot het concept van de 'subject-line' na het eerdere concept 'ego-subject' te hebben laten vallen. Zou hij dit 'ego-subject' hebben verworpen omdat het tautologisch is of omdat het doet denken aan het lichaam-geestdualisme dat Merleau-Ponty vond in de term 'corps-sujet'? We komen er niet achter in dit boek. Volgens Green komen in de term 'subject-line' de specificiteit en de beperkingen van het freudiaanse Ik, de implicaties van het Ik in relatie tot de ander en de fenomenologische eenheid van de persoon in het zelf, tot hun recht. Helaas weidt de auteur hier niet uit over de termen Ik en Zelf, terwijl dat wel op zijn plaats zou zijn, omdat de opvattingen hierover in Franse psychoanalytische kringen nogal verschillen van die van de Angelsaksische wereld. Green beschouwt de drift als de matrix van het

subject, hetgeen hij aanmerkt als een nieuw aspect in de psychoanalyse. Het lijkt mij echter dat de drift een ongedifferentieerde grootheid is die pas richting en betekenis verwerft in relatie met de ander.

Een volgend thema dat aandacht verdient is 'thirdness', een term die is ontleend aan de Amerikaanse filosoof Peirce. Green past dit begrip toe op de analytische situatie. Hij geeft toe dat hij relatief laat in zijn carrière de idee van 'thirdness' heeft ontdekt. Er is niet zo veel verbeelding nodig om de idee van 'thirdness' in verband te brengen met 'la métaphore paternelle' bij Lacan, de 'transitional space' bij Winnicott, de triangulatie als oppositie en vervolg op de duele relatie en de alfafunctie bij Bion. Het komt mij voor dat de term 'thirdness' een meer filosofische en linguïstisch-logische implicatie heeft dan de betekenis van de derde persoon in de oedipale constellatie, zoals ik recent heb uiteengezet in *Schizofrenie tussen symptoom en subject* (De Kroon 2005). Ondanks deze kritiek is de bespreking van dit begrip door Green niet onverdienstelijk. Het sterkste hoofdstuk in het boek gaat over het negatieve in de psychoanalyse. Hier is Green echt sterk op eigen terrein. Hij brengt het 'narcissisme de mort' in verband met het negatieve in de psychoanalyse, zoals dat naar voren komt in de 'Verdrängung', de 'Verneinung', de 'Verwerfung' en de neurose als het negatief van de perversie bij Freud. Alles draait hierbij natuurlijk om de doodsdrijf. Vanuit dit 'narcissisme de mort' bespreekt hij de negatieve hallucinatie en de negativistische wanen in relatie tot de emotioneel afwezige moeder. Ook bij dit thema over het negatieve heb ik het idee gekregen dat de auteur de claim van originaliteit niet waar kan maken, ondanks de prikkelende gedachten die hij hieromtrent aan ons voorlegt. Het boek sluit af met het derde deel waarin Green een sombere kijk op de toekomst van de psychoanalyse ventileert.

Al met al een interessant boek van een auteur die zich ondanks alle pogingen daartoe niet heeft kunnen ontworstelen aan de schaduw van zijn meester. In Frans-psychoanalytische kringen heeft hij dan ook de reputatie verworven in het bezit te zijn van 'un merveille talent d'imitateur' (een wonderbaarlijk talent als imitator) (Roudinesco 1986).

Persoonlijk heb ik André Green als auteur van goede psychoanalytische teksten weten te waarderen, maar na lezing van dit boek en een recent interview in een weekblad (Green 2004) heeft die bewondering een behoorlijke deuk gekregen.

Literatuur

Green, A. (2004). Interview door Roger-Pol Droit in *Le Point*, 8 april 2004 (No. 1647), 97.

Kroon, J.A.M. de, (2005). *Schizofrenie tussen symptoom en subject*. Antwerpen-Apeldoorn: Garant.

Lacan, J. (1966). *Écrits*. Parijs: Éditions du Seuil.

Roudinesco, E. (1986). *La bataille de cent ans. Histoire de la psychanalyse en France 2*. Parijs: Éditions du Seuil.

Dr. J.A.M. de Kroon is psychiater-psychoanalyticus en lid van de Association Mondiale de Psychanalyse en de New Lacanian School. Hij voert een eigen praktijk in Eindhoven.

Het onvoorstelbare verbeelden

Bespreking van: César Botella & Sára Botella (2005). *The work of psychic figurability*. Hove: Brunner-Routledge. ISBN 1-58391-815-9, 212 pagina's, prijs: €18,99

Marc Hebbrecht

Freud heeft in hoofdstuk VI van *De droomduiding* de mechanismen van de droomarbeid beschreven. Dankzij hem weten we dat de droom over plastische middelen beschikt om de latente droomgedachten en de relaties ertussen uit te beelden. Dit laatste aspect heeft volgens het echtpaar Botella – beiden zijn opleidingsanalytici van de Société Psychanalytique de Paris – in de latere literatuur weinig aandacht gekregen. Zij noemen dit: 'le travail de figurabilité', een term die niet gemakkelijk te vertalen is. Verwante concepten of synoniemen zijn 'Darstellbarkeit' en 'representability', hoewel deze termen niet echt de betekenis weergeven zoals door hen wordt bedoeld. 'Figurabilité' verwijst naar een retrogressief fenomeen dat zich – als

een accident van het denken – tijdens de sessie voordoet in de verbeelding van de analyticus, zonder dat er een logisch verband is met de inhoud van wat de analysant zegt. De analyticus is op dergelijke momenten toeschouwer van een visioen, een visuele flash, een hallucinatoire beleving, een gevoel van derealisatie, een lichamelijke pijn, een afgrijzen. Het boek gaat over de uitbeeldbaarheid (in de psychische realiteit van de analyticus) van wat niet uitgebeeld (gefigureerd) is bij de analysant, terwijl wat de psychoanalyticus ervaart doorgaans nauwelijks vorm heeft, nauwelijks gefigureerd is. Het zich verbeelden kan alleen ontstaan wanneer de analyticus zich overgeeft aan een formele regressie van zijn denken, iets wat beangstigend is en als 'unheimlich' wordt beleefd. Dergelijke momenten zijn uiterst belangrijk voor het verdere verloop van de analyse. De psyche van de analyticus registreert op die manier het gat of de leegte in de psychische beleving ('le négatif') dat zijn oorsprong vindt in een vroeger psychisch trauma van de analysant. Via 'le travail de figurabilité' slaagt de analyticus erin dit trauma in beeld te brengen. Volgens de Botella's dient de analyticus de rol aan te nemen van een dubbelganger ('un double') van de patiënt waarbij hij zich openstelt voor een regressieve beweging van het verbale in de richting van het visuele. We merken dat de Botella's aansluiten bij het model van het psychisch apparaat zoals beschreven in hoofdstuk VII van *De droomduiding*. Freud stelt immers dat de psyche opgebouwd is als een reflexapparaat met een voorste systeem dat de waarnemingsprikkels opneemt maar er niets van bewaart, en daarachter een tweede systeem dat de voorbijgaande excitatie van het voorste in duurzame sporen omzet. Aan het motorische uiteinde ligt eerst het onbewuste, vervolgens het kritiserende systeem en het voorbewuste. Bij de formele regressie neemt de excitatie een teruggaande weg. In plaats van naar het motorische uiteinde van het apparaat plant ze zich naar het sensibele uiteinde voort en arriveert ten slotte bij het systeem van de waarnemingen. Deze regressie is kenmerkend niet alleen voor de droom maar ook voor de hallucinatie (Freud 1900, p. 617-635). In dit theoretische boek, waarin we invloeden

van de Franse psychosomatische school, van André Green maar ook van Lacan en Bion herkennen, zijn klinische illustraties opgenomen. De lectuur is een harde dobber. Wie zich de inhoud ervan wil toe-eigenen, begint aan een studie, maar de moeite loont zich. De Botella's, een kleurrijk en onafscheidelijk echtpaar dat zich na een ontmoeting op een internationaal congres als een helder beeld in mijn herinnering heeft genesteld, hebben minstens twintig jaar nagedacht over dit fenomeen. Een zeer serieuze studie!

Literatuur

Freud, S. (1900). De droomduiding. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Psychoanalytische Duiding* 2/3. Meppel/Amsterdam: Boom.

M. Hebbrecht is psychiater, psychotherapeut en psychoanalyticus. Hij is lid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse.

Duits een verloren taal voor Nederlanders?

Bespreking van: Claudia Frank, Ludger M. Hermanns & Helmut Hinz (2004). *Jahrbuch der Psychoanalyse. Beiträge zur Theorie, Praxis und Geschichte*, Band 49. Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog. ISBN 3-7728-2049-2, 183 pagina's, prijs: € 52,00

Gertie Bögels

Ter inleiding wil ik op twee verschijnselen wijzen. Het *Zeitschrift für Psychoanalytische Theorie und Praxis*, indertijd – een van haar vele initiatieven – mede opgericht door Han Groen-Prakken, is geruisloos verdwenen uit het jaarlijkse aanbod van gereduceerde abonnementen aan de leden van de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse. Het tweede verschijnsel: op het Internationale Duitstalige congres dat afgelopen jaar gehouden werd in Potsdam als vervanger van de voorheen ook onder Nederlandse kandidaten enorm populaire *Arbeitstagung*, waren slechts drie leden van de Nederlandstalige psychoanalytische gremia aanwezig en niet één kandidaat. Is het de kennis van de Duitse

taal of de belangstelling voor de Duitse psychoanalyse die in Nederland tanende is? In beide gevallen dreigt men daardoor de fascinerende Europese oriëntatie mis te lopen die zich in ons grootste buurland voltrekt, een gebrek dat gecompenseerd kan worden door bijvoorbeeld kennis te nemen van de regelmatig verschijnende *Jahrbücher der Psychoanalyse*. In deel 49 staat een selectie van Europese analytici als Jacqueline Amati Mehler, Hermann Beland, Janine Chasseguet-Smirgel en Ilse Grubrich-Simitis garant voor een aantal aangename uren nascholing. Belands bijdrage *Hartstochtelijk luisteren tegen onbewust geweld* toont hoe de uitwerking van onbewust geweld op individu en samenleving door de psychoanalytische wijze van luisteren wordt beïnvloed. De auteur doet een aantal even opmerkelijke als verfrissende uitspraken, bijvoorbeeld over de vraag waarom de psychoanalyse zoveel effectiever is dan alle andere therapievormen, zoals uit het imposante katamnestic onderzoek van Leuzinger-Bohleber onomstotelijk blijkt. Zijn statement dat psychoanalytici als beroepsgroep tot depressieve bescheidenheid neigen, een gevolg van de dagelijkse – en urenlange – confrontatie met de beperkingen van het eigen inzicht, wekt op de buitenwereld ten onrechte de indruk dat analytici zelf niet zo overtuigd zijn van hun vak. Maar juist het 'hartstochtelijk luisteren' – Belands variant op de vrij zwevende aandacht – vormt het geneeskragtige agens: 'Verstehen heilt', verstaan heelt, begrijpen geneest, dat geldt voor beide partijen, in behandelingen maar ook in supervisie-dialogen. Beland stelt dat 'het ondraaglijke' als centraal thema meer aandacht verdient in de gehele theoretische humane geneeskunde. In een casusbespreking laat hij zien hoe ondraaglijke belevingen van onbewust geweld, leidend tot automutilatie, in verband gebracht konden worden met vroege affectieve ontsporingen. Boeiend is hierbij hoe hij het proces van de taalverwerving verweeft met het talig bereikbaar worden van de vroege ervaringen in de loop van het beschreven analytisch proces. Het 'helende luisteren' van Beland sluit aan op Chasseguets artikel over het stilvallen van de taal door verbijsterende ervaringen. Haar titel *Trauma en geloof* draagt als motto een parafraze van Theodor W. Adorno's kernspreuk: 'Nach

Auschwitz, allein das Gedicht, vielleicht ...' Chasseguet memoreert de absurditeit van de situatie waarin – midden in de Tweede Wereldoorlog in Londen – de discussie over de agressie zich voltrok tussen Melanie Klein en Anna Freud in aanwezigheid van vele andere eveneens gevluchte Joden, onderbroken door de luchtaanvallen op de stad en voortgezet wanneer het signaal 'veilig' weer geklonken had, terwijl elders in Europa de shoah zich voltrok. Haar artikel gaat over het ongelooft waarmee degenen die terugkwamen uit de hel van de concentratiekampen werden geconfronteerd en dat tegelijkertijd verwijst naar het 'onvoorstelbare' van hun ervaring, ook voor henzelf: de innerlijke strijd tussen het afweren van een niet te bevatten trauma en de ondraaglijke pijn van de reële herinneringen. In een aangrijpend klinisch vignet van een twaalfjarige overlevende van het concentratiekamp schildert zij hoe de patiënt, die zich afsloot onder de stereotiepe zin 'U gelooft me niet' – uitdrukking van zijn eigen op haar geprojecteerde loochening – zich pas voor haar interpretaties opende nadat zij 'materiaal van derden' inbracht, namelijk de artistieke verwerkingen van andere kampslachtoffers: de andere rol van kunst in de psychoanalyse. De klinische bijdrage van Weidlich onder de titel *De onbewuste toestand van de analyticus, nadat de patiënt de deur na het laatste uur heeft gesloten* is een illustratie van het nuttige effect van herhaalde tegenoverdrachtsreflectie. In de *Karl-Abraham-Vorlesung* gaat Ilse Grubrich-Simitis in op Freuds teksten over de Mozes van Michelangelo, een collage waarbij zij verbindingen legt met nieuwe kunsthistorische inzichten. Jacqueline Amati Mehlers *Het psychosensorisch bereik in neurose en psychose* is een virtuoos uitgebalanceerde tekst tussen theorie en praktijk. Zij ziet in een bredere indicatie van de psychoanalyse buiten het kader van de 'gewone' neurose, een efficiëntere mogelijkheid om de analyse weer op de markt te brengen dan onder economische en politieke druk behandelingen te bekorten of de frequentie te minimaliseren. Een uitdiepen van de theoretische en technische mogelijkheden van de klassieke setting zal meer effect hebben dan meedoen aan afgedwongen soorten van modieuze research die ongeschikt zijn voor ons psychoanalytisch instrument. Niet

de psychoanalytische methode bevindt zich in een crisis maar de beoefenaren ervan. Ernst Falzeder, onder meer redacteur van de Freud-Ferenczi- en de Freud-Abrahamcorrespondentie, verdiept zich in het historische begin – en de beginselen – van de psychoanalyse. De informatie uit de briefwisselingen werpt een verrassend licht op de wijze waarop Freud – en de psychoanalyse – zich heeft moeten profileren in de veelheid van spirituele stromingen, medische en mythische geneeswijzen en de zich ontwikkelende psychiatrische diagnostiek die zich aan het eind van de negentiende eeuw manifesteerden. Nieuwe informatie onder andere over Jungs eerste 'analyse' van de bij de bezetting van Rostov in 1941 door de nazi's vermoorde Joodse Russin Sabine Spielrein (Alnaes 1996), brengt opnieuw de kwetsbaarheid van het vak aan het licht, niet alleen waar het de persoonlijke relaties betreft. Dat de auteur enige 'romantische' opvatting van oorlog niet vreemd is moge blijken uit de zinsnede dat de oorlog de psychoanalyse een 'grossen Aufschwung' verleend zou hebben, waarbij hij als ruggensteun Bettinger (1986) citeert: 'Der Zweite Weltkrieg ist der wichtigste einzelne Faktor im kometenhaften Aufstieg der Psychoanalyse.' Tot slot een historisch kleinood van Gerhard Fichtner, emeritus hoogleraar geschiedenis der geneeskunde met als onderzoekszwaartepunt geschiedenis van de psychiatrie en de psychoanalyse: *Freud als briefschrijver*, over een brief van Freud uit 1929 aan Paul Federn, toenmalig vicevoorzitter van de Weense Psychoanalytische Vereniging 'bis zur erzwungenen Emigration'. De brief handelt over een opdracht van Freud aan Federn, om hun door de beurskrach in de problemen geraakte collega N. op discrete wijze financiële steun te bieden. Terzijde wordt vermeld dat met N. waarschijnlijk Richard Nepallek (1864-1940) is bedoeld die in 1910 de gedenkwaardige ontmoeting tot stand bracht tussen Freud en Gustav Mahler in het café In den vergulden Turk te Leiden. Een rijk en inspirerend boek over de betekenis en de ontwikkeling van de psychoanalyse zowel binnen de geneeskunde als binnen de alfawetenschappen.

Literatuur

Alnaes, K. (1996). *Sabina. Een biografische roman*. Breda: De Geus.

Bettinger, L.A. (1986). *The Relationship Between Psychoanalysis and Academic Psychiatry, 1945-1975*. Senior Thesis. Cambridge MA: Harvard University, Department of the History of Science.

Dr. G.F. Bögels is opleidingsanalytica voor kinder- en volwassenenopleiding, vrijgevestigd te Nijmegen.

Therapeutisch werken met psychotici

Bespreking van: Robert D. Hinshelwood (2004). *Suffering Insanity, Psychoanalytic Essays on Psychosis*. Hove: Routledge. ISBN 1-58391-894-9, 200 pagina's, prijs: £17.99

Kristel Bleyen

Achter een duistere kافت gaat een waardevol boekje schuil. In *Suffering Insanity* exploreert Hinshelwood de psychologische effecten van de psychotische pathologie op hulpverleners en op het functioneren van psychiatrische zorgvoorzieningen. De psychoticus toont in zijn psychose iets van zijn ondraaglijk lijden, dat bij hulpverleners heel wat teweeg kan brengen. Van psychoanalytici die werken met psychotische patiënten wordt veel moed en kracht gevraagd. De negativiteit en passiviteit zijn zo pertinent aanwezig en hollen de therapeut uit. In de inleiding vermeldt Hinshelwood dat er tussen de patiënt en het team altijd interactieve psychologische processen aanwezig zijn, die vaak onbewust of verborgen zijn. Vanwege de grote invloed van deze processen op ons denken en handelen – door Stanton en Schwarz (1954) 'parallel process' genoemd – dienen we er, als therapeuten, voldoende bij stil te staan en ze te analyseren. Het is de bedoeling van de schrijver ons meer bewust te maken van de relationele en emotionele aard van de psychische zorg voor psychotici, eerder dan inzichten en interpretaties aan te bieden over behandeling. In die zin is het boek meer een aanvulling naast andere psychodynamische werken als

Face to face with distress (Barnes, Griffiths, Ord & Wells 1998) en *Psychosis: understanding and treatment* van Ellwood (1995).

Het boek bestaat uit drie essays en een epiloog. Elk essay omvat een vijftigtal pagina's.

In het eerste essay wordt ingegaan op het probleem van identiteit en van verlies aan betekenisgeving in de psychose en hoe deze de identiteit van de hulpverlener beïnvloeden. In de zorg voor de psychoticus neemt de hulpverlener een deel van de verantwoordelijkheid op zich die de patiënt zelf niet meer kan dragen. De patiënt verliest vaak de capaciteit om te weten dat het team goede bedoelingen met hem heeft. Het team moet dus vaak zwaar werk doen met weinig van de patiënt.

Daarnaast is er in het contact met de patiënt het gevoel van gemis aan gedeelde betekenis. De psychotische wereld is vaak een betekenisloze wereld in de humane zin van het woord. Het verlies van het subject staat op de voorgrond. Opdat de psychoticus zich opnieuw 'iemand' kan voelen, is het belangrijk om betekenis te creëren en begrepen te worden. Dit kan bijvoorbeeld in een narratief proces waarin de patiënt niet langer gezien wordt als een verzameling symptomen maar wel als een persoon met een eigen verhaal. Hinshelwood verwijst naar de rituelen die antropologen gebruiken om te begrijpen hoe mensen betekenis geven in andere culturen en noemt dit 'de antropologie van de psychiatrie'.

De aandacht voor de persoon, het subject, de essentie van de psychoanalyse, loopt als een rode draad door dit essay. Ondanks het appèl dat de psychoticus op het team doet om de verantwoordelijkheid voor hem volledig op te nemen en zijn kennis of zelfbewustzijn te zijn, is het voor elke hulpverlener belangrijk hierin een evenwicht te vinden. In mijn werk ervaar ik dit vaak als balanceren op een slappe koord. Hinshelwood gaat ook in op het professionele Boven-Ik als een krachtig imperatief dat het team onder druk zet het steeds beter te doen. Hij beschrijft wat de mogelijke gevolgen zijn van deze onbewust omnipotente fantasieën, zoals emotionele afstand, rationaliteit en managementstijl, in plaats van een emotionele teampsihologie waarin er plaats is voor de kwetsbaarheid van de teamleden en voor een reflectieve ruimte.

Het tweede essay is meer theoretisch en geeft een overzicht van psychoanalytische benaderingen van psychose. Het accent ligt hier eerder op het pogen te begrijpen wat er zich in psychose afspeelt, dan hoe deze te behandelen. Hinshelwood begint hier met Freud en het geval Schreber. Hij geeft beknopt weer hoe Schreber Freuds denken beïnvloed heeft en besluit dat twee theoretische conclusies een belangrijke invloed hebben gehad op de ontwikkeling in het psychoanalytisch denken: de theorie over het narcisme en de theorie over het realiteitsprincipe. Ook Freuds visie op symbolisatie – in de psychose is er een deficit in symboolformatie terwijl in neurose de symbolen verkeerd worden toegepast – en over specifieke defensiemechanismen vinden we later terug in psychoanalytische zienswijzen op psychose. Vervolgens geeft Hinshelwood in een twintigtal pagina's een beknopt overzicht van theoretisch werk aan de hand van zes belangrijke dimensies: symboolformatie (Klein), psychotische en niet-psychotische delen van de persoonlijkheid (Bion), primair proces en Ik-zwakke, omnipotentie en identiteit (Rosenfeld), het existentiële probleem (Lacan, Winnicott), en interpersoonlijke relaties (Sullivan). Om deze dimensies te illustreren, eindigt het tweede essay met een aangrijpende casusbeschrijving door Murray Jackson van een psychotische jonge man die lijdt aan persistente impulsen om zichzelf in brand te steken.

In het derde en laatste essay wordt ingegaan op de invloed van de psychotische pathologie op de institutie, de kliniek. Alle institutionele effecten zijn een gevolg van de identiteit van de hulpverleners, en dus komt Hinshelwood terug op een aantal topics uit zijn eerste essay, bijvoorbeeld het deficit van betekenisgeving, maar ingekaderd in een breder perspectief. Twee effecten worden uitgebreid besproken: schisma's en verwetenschappelijking van de zorgcultuur. Schisma's of 'splitting' binnen een afdeling ontstaan als therapeuten onbewust meegetrokken worden in het uitspelen van intrapsychische conflicten van de patiënten. Het verschil (of geschil?) tussen psychoanalyse en 'wetenschappelijke' psychiatrie wordt hier als een voorbeeld van schisma beschouwd en uitgewerkt. De psychiatrie zou

verleid worden door het objectiverende karakter van de wetenschap omdat deze de emotionele stress die de pathologie oproept, op een afstand plaatst. Een gelijkaardige opsplitsing wordt treffend geïllustreerd in een uitgewerkt voorbeeld van een oppositie binnen een team over de werkhouding die volgens de ene groep 'snel en efficiënt' dient te zijn en volgens de andere groep meer 'reflectief' (doing nothing!). Analoge bedenkingen worden gemaakt bij de bespreking van wetenschappelijke attitudes. Deze 'gedepersonaliseerde' attitudes zijn vaak aantrekkelijk als emotionele bescherming tegenover de pathologie, maar zeer bedenkelijk in geval van psychose omdat de psychoticus zich al zo gedepersonaliseerd voelt. In therapeutisch onderzoek is pure objectiviteit niet haalbaar en zou er meer aandacht moeten gaan naar relationele processen en verandering. Ik vond in het boek heel wat inspiratie. Het boek is vlot en helder geschreven, de stijl is beschouwend. Ik heb het in stukjes gelezen en nooit had ik moeite om de draad weer op te pikken. Dit zal zeker te maken hebben met de herkenbaarheid van situaties in mijn werk en de aangename afwisseling tussen theoretische reflecties en klinische voorbeelden. Al met al een boeiend boek dat vooral aanzet tot nadenken over onszelf in contact met de patiënt, over werken in een team, over onze onbewuste drijfveren, verlangens en projecties en hoe deze een impact hebben op ons werk.

Literatuur

Barnes, E., Griffiths, P., Ord, J. & Wells, D. (1998). *Face to Face with Distress: The Professional use of Self in Psychosocial Care*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Ellwood, J. (1995). *Psychosis: Understanding and Treatment*. London: Jessica Kingsley.

Stanton, A.H. en Schwartz, H.S. (1954). *The Mental Hospital*. New York: Basis Books.

Dr. K. Bleyen, psychologe, werkt als psychoanalytisch therapeut in het UC Sint-Jozef te Kortenberg (Structurerende therapeutische afdeling voor jonge psychotici) en in een privé-praktijk.